

(Ne)svobodna volja: temeljno vprašanje človeške eksistence in »praizvor« težav sodobnih normativnih sistemov

Mitja Zakelšek*

Avtor se spopada z misterijem, ki že tisočletja vznemirja človeškega duha in morda predstavlja eno najprvobitnejših vprašanj človeške eksistence. Ali lahko človek po svoji volji usmerja svoje ravnanje in svobodno sprejema svoje odločitve? Ali pa je, nasprotno, njegovo obnašanje neizogibno vnaprej začrtano z naravnimi zakoni in neskončnimi verigami vzrokov in posledic, na katere človek nima nobenega vpliva? Gre za dilemo, ki je osrednji predmet večnega prepira med *deterministi* (nasprotniki svobodne volje) in *indeterministi* (zagovorniki svobodne volje). V jeziku, ki je bližji vsakdanu, imamo opraviti z vprašanjem, ki je med širšim občestvom znano kot problem »(ne)moči človeka v boju z vseobsegajočo usodo«. Avtor se v naslednjih vrsticah najprej sprašuje o smotru ponovnega odpiranja diskusij o tej prastari dilemi in pri tem opozarja na usodnost potrebe po vzpostavitvi stvarnega temelja sodobnih družbenih ureditev, ki se na trenutni točki svojega razvoja nikakor nočejo (ali pa ne znajo?) soočiti z vse bogatejšo paletto argumentov deterministov. Sledi prikaz nekaterih značilnih šibkih točk tradicionalnih razprav o vprašanju *liberum arbitriae*. V sklepnem delu razprave se avtor sprašuje, kako dolgo se bodo juristi še lahko tako krčevito oklepali dogme o človeku kot »popolnem gospodarju svoje usode«, in ne nazadnje opozarja na (kritičen) pomen upoštevanja različnih naravnih in socialnih omejitev človeške svobode za učinkovitost sodobnih pravnih sistemov.

Ključne besede: človekovo vedenje, svobodna volja, determinizem, filozofija, pravo, pravne norme

UDK: 159.947.2 : 340.13

(Ne)smoter nadaljnjih razprav o problemu človeške svobode

Težko bi našli besede, s katerimi bi na iskriverjši način orisali podobo prevladujočega odnosa novodobnega človeka do njegove svobode, kot to uspe angleškemu poetu W. E. Hanleyju v naslednjih verzih:

»It matters not how strait the gate,
How charged with punishments the scroll.
I am the master of my fate;
I am the captain of my soul.«

Če odmislimo trende nekaterih sodobnih različic čaščenja usode, pri katerih je prihodnost posameznika zapisana v horoskopih, knjigah sanj in prerokbah zvezdogledov, je za današnjega človeka res imanentno prepričanje, da je svoboda njegove volje nekaj samoumevnega in neizpodbitnega. Ali z besedami Kartezija: »*Libertatis autem et indifferentiae, quae in nobis est, nos ita conscios esse, ut nihil sit, quod evidentis et perfectius comprehendamus.*«¹ Akademsko filozofiranje o tem

vprašanju se vsakdanjemu človeku največkrat ne zdi nič koristnejše od Sizifovega valjenja skale v »večni temi«. Spominja ga na »sabljaško vajo v šolski dialektiki«², ki filozofom služi predvsem za zabavo in preganjanje kratkega časa. Sintagme, kot so »človekova moč gospodarjenja z lastno usodo«, »svobodno izbiranje človeka med dobrim in zlim« in »človekova odgovornost za svoja ravnanja«, predstavljajo splošno sprejete aksiome, ki so tako trdno zakoreninjene v zavest ljudi in institute družbenega (pravnega) sistema, da si ne enega ne drugega brez njih ni mogoče zamišljati.³ Ali je drugačna slika sploh

¹ »V nasprotju s tem je človek tako zaverovan v svojo svobodo in neodvisnost, da nič drugega ne dojema tako jasno in popolno«. Kartezius, cit. po Schopenhauer (1996), str. 118

² Izraz smo si sposodili od Schopenhauerja, ki sodi ne samo med največje nemške filozofe, pač pa tudi med najizrazitejše stiliste nemškega jezika. Njegovi življenjepisci poročajo o »prekletstvu«, ki ga je baje veliki mislec izrekel nad vsakim tiskarniškim stavcem ali korektorjem, ki bi si bil drznil pri izdajanju njegovih del poseči v eno samo črko ali ločilo izvirnika. Cf. Ošlak, Schopenhauer – Budha Zahoda, objavljeno v Schopenhauer(1996)

³ Ideja svobodne volje predstavlja »*conditio sine qua non*« normativnih sistemov sodobnih družb. Današnje pravo nujno počiva na predpostavki »svobodne osebe«, ki po svoji volji sprejema odločitve in je zanje v celoti odgovorna. Kakšen smisel bi vendarle imelo

* Mitja Zakelšek, univ. dipl. pravnik, sodniški pripravnik na Višjem sodišču v Ljubljani.

mogoča? Mar lahko človek živi z mislijo, da njegova volja ni svobodna? Da je, kot zatrjujejo nekateri skrajni deterministični nauki, podoben igrači v rokah vseobvladujoče usode ali pa marioneti, ki nemočno visi na nitkah »višjih sil«?

Samo po sebi se nam zato zastavlja vprašanje, čemu sploh ponovno odpirati polemike o svobodni volji in prelivati črnilo o vprašanju, katerega odgovor je očitno na dlani. Zakaj vendarle načenjati človekovo »vero« v svobodo lastnih odločitev in odpirati Pandorino skrinjico, katere vsebina lahko človeka – kot trdijo nekateri zapriseženi branitelji človeške svobode –kvečjemu oropa njegovega dostojanstva in veličine? *Qui bono?*

Argumenti deterministov: spodkopavanje mita o človeku kot »popolnem gospodarju svoje usode«

Odgovor na vprašanje o (ne)smotru razprav glede *liberum arbitriae* ni težko najti. V zadnjih nekaj stoletjih razvoja znanstvene misli je namreč zrasla cela gora odkritij in spoznanj, s katerimi deterministi⁴ različnih področij (fizike, filozofije, psihologije, sociologije, nevroznanosti itn.) dokazujejo šibkost človeške volje v boju z zakoni narave in vplivi okolja. Če omenimo samo nekatera najrevolucionarnejša med njimi: Benedicti de Spinoza je že v XVII. stoletju ugotovil, da se človek zaveda samo svojih želja in redko vzrokov, ki vselej tičijo za njimi; znameniti Schopenhauer je nekaj stoletij za njim prišel do genialnega spoznanja, da bistvo svobode ni v možnosti človeka, da ravna v skladu s svojimi željami, temveč v tem, da svobodno izbira med željami in tako gospoduje nad vsebino

človeku nalagati, kako naj oziroma mora ravnati in ga klicati na odgovornost za svoje početje, če ne bi bil ta zmožen sam usmerjati svojega ravnanja in svobodno izbirati?! Pravo, kot ga poznamo dandanes, se zato na vse kriplje trudi »utišati« vse preveč glasne zagovornike determinizma in ohraniti nosilni steber celotnega pravnega sistema – koncept svobodne volje – nedotaknjen. Argumenti deterministov se v svetu Iustitiae radi pometajo pod preprogo in vnaprej etiketirajo kot »nedržavotvorni« ter »družbeno destruktivni«. V nadaljevanju pričujočega diskurza želim pokazati, da je prav v tem ignorantskem odnosu sodobnega prava do spoznanj drugih prirodoslovnih in družboslovnih ved treba iskati vzrok za njegove številne težave in pomanjkljivosti (o teh več v zadnjem poglavju, glej str. 11–14).

⁴ V pričujočem sestavku bomo pojem »determinizem« uporabljali v najširšem smislu. Z njim bomo zaobjeli vse tiste miselne struje, ki naravne in družbene procese tolmačijo na osnovi preučevanja naravnih zakonitosti in kavzalnih zvez med pojavi. Kreda pravo-vernih deterministov je: »Kar koli se zgodi v vesolju, je nujno in neizogibno.« Indeterministi temu ugovarjajo z dokazi o obstoju naključja in nepredvidljivosti nekaterih naravnih dogodkov. Med slednje naj bi spadalo tudi človeško ravnanje, ki naj bi ga krmarila avtonomna sila človeškega duha – svobodna volja.

svojega hotenja; dunajski psiholog Freud je šokiral človeka z ugotovitvijo, da je suženj svoje podzavesti in vanjo vgrajenega instinktivnega aparata, ki ga je podedoval od svojih živalskih ascendentov; t. i. »psihologija brez zavesti«, ki je pod okriljem refleksologov in behavioristov cvetela v začetku XX. stoletja, je opozorila na kritičen pomen vplivov okolja in priučenih navad na človeško obnašanje; marksistični teoretiki so v istem času razkrivali usodnost »ekonomske podstati« družbe za položaj posameznika v njej itn.⁵ Facit pravkar nanizanih spoznanj velikih umov človeštva je nedvoumen: svobodna volja v smislu popolne neodvisnosti volje posameznika od zunanjih in notranjih vplivov je gola »metafizična iluzija« in »slepa vera« vseh tistih, ki si iz različnih razlogov ne upajo pogledati resnici v obraz. Kakor koli zadevo obrnemo, ni mogoče zanikati pomena t. i. »bioloških« in »psihosocialnih« dejavnikov pri določanju vsebine človeške volje.⁶ Vsem zapriseženim »odvetnikom« svobodne volje navajam v razmislek primer, za katerega menim, da je v resničnem življenju vse prej kot redek. Vživijo naj se v življenje človeka, ki se je rodil npr. v grozljivih razmerah tipičnega južnoameriškega sluma, v katerem je bil od malih nog ujet v kremplje kriminala, drog in nasilja. Predstavljamo si, da takšno bitje tudi od svojih najbližjih ni bilo deležno ljubezni in čustev naklonjenosti, da je odraščalo v materialni in duhovni revščini in da ni imelo pravih možnosti za spremembo svojih bivanjskih razmer. Mar res lahko trdimo, da je taka oseba svobodna, da lahko po svoji volji krmari svoje ravnanje in izbira med dobrim ter zlim? Mar ni takšno stališče v kričecem nasprotju z dejstvi in hkrati nesprijemljivo za vsakogar, ki zmore vsaj kanček tankočutnosti v odnosu do sočloveka?

⁵ Za izčrpnjšo predstavitev številnih argumentov deterministov glej npr. avtorjevo diplomsko nalogo z naslovom »Svobodna volja – med metafizično iluzijo in resničnim človeškim potencialom« (str. 25–48) ali pa delo K. Gussa, ki nosi naslov »Willensfreiheit – beruht das deutsche Strafrecht auf einer Illusion?« (str. 23–98).

⁶ V okviru skupine »biološkega« determinizma se omenjajo diverzne oblike genetske, nevrološke, hormonske, kemijske in spolne determinacije človeka. Pojem »psihosocialnega« determinizma zajema vplive primarnega okolja (starševska vzgoja), sekundarnega okolja (izobraževanje in stiki z vrstniki), družbenih običajev in vrednot, religije, politike, prava, ekonomskega sistema itn. V sodobni psihologiji se v splošnem govori o vplivu dednosti in okolja kot dveh osrednjih čimteljih osebnosti posameznika. Nasproti njima nekateri avtorji naglašajo pomen samodejavnosti človeka (glej npr. Rot (1973), str. 58–64 ali Musek, Pečjak (2001), str. 55–58), v kateri bi lahko prepoznali zametke psihološke utemeljitve koncepta svobodne volje. Vendar hamletovsko vprašanje v luči naše diskusije se glasi, kako veliko moč ima samodejavnost osebe v primerjavi z njenimi podedovanimi lastnostmi in brezštevilnimi vplivi okolja, v katerem živi? Kakšne so dejansko proporcije med dednostjo, okoljem in samodejavnostjo? Ali ni zadnja morebiti samo logična posledica prvih dveh?

Klic po »streznitvi« predstav o svobodni volji: »Spoznal boš resnico in resnica te bo osvobodila ...«

Prav te globoke dileme so nekatere mislece XX. stoletja navedle k iskanju nadvse nenavadnih, da ne rečemo grotesk- nih, izhodov iz zagate, ki jo je predstavljala nezdržljivost vse prodornejših teorij determinizma z uveljavljenim družbenim (pravnim) sistemom. Da bi lahko kljub zanikanju človeške svobode ohranil klasično podobo prava in pravne odgovornosti, je npr. nemški mislec Hans Vaihinger v svojem monumentalnem delu »Die Philosophie des Als Ob« izumil teorijo, po kateri bi se naj »preprosto pretvarjali, kot da ...«. ⁷ Njegov »fiktionalizem« bi bil znotraj kazenskega prava videti takole: »Kazenski sodnik uporabi fikcijo svobodne volje zato, da omogoči izrek obsodbe. Smisel je v obsodbi zločinca, ki jo omogoči prav fikcija, da je človek, in specije zločinec, svoboden: če je človek tudi resnično svoboden, je pač vseeno ...«

Podobne misli so morale rojiti po glavi njegovemu rojaku, znanemu kazenskopravnemu teoretiku Clausu Roxinu. Ta je v svoji monografiji z nedvoumnim naslovom »Was bleibt von der Schuld in Strafrecht übrig?« predlagal uvedbo socialnega pravila, ki nam nalaga, da (determiniranega) človeka preprosto »obravnavamo kot svobodnega« ... ⁸ Človek težko verjame, vendar gredo nekateri teoretiki v tovrstnih razmišljanjih še korak dlje in celo priporočajo zavajanje ter izkrivljanje resnice. Vrhunec dosežejo ti nenavadni koncepti s Hubertom Rohracherm, ki razglasi determinizem za neke vrste »tajno znanost«, ki naj bo dostopna le peščici duhovnih izbrancev, navadnim smrtnikom pa bi jo bilo treba prikriti: »Želja po svobodi je tako pomembna, da se mora človek kot psiholog vprašati, ali sploh razkriti dejstvo človeške nesvobode. Morebiti bi bilo bolje, da se pretvarjamo, kot da je človeška volja svobodna, samo da ne oslabimo težnje po svobodi in občutka odgovornosti.« ⁹

Takšne in podobne teorije po našem mnenju niso sprejemljive. Človek si na vseh področjih svojega vedenja že tisočletja prizadeva, da bi čim jasneje spoznal resnico in uskladi svoje predstave o svetu s stvarnostjo. Na podlagi spoznavanja zakonitosti žive in nežive narave in ob vztrajnem širjenju svoje zavesti je gradil svoj imperij znanosti, tehnike, kulture in civilizacije. Razsvetljenska maksima »Scientia potentia est« je postala njegovo vodilo in neutrudljivo ji je sledil. Ne vidim tehtnega razloga, zakaj bi bilo pri iskanju odgovora na vprašanje človeške svobode kar koli drugače. Še več, če katera, potem

prav ta dilema – zaradi svoje teže in pomembnosti za človeka – dobesedno vpije po stvarnih in jasnih odgovorih. Zatiskanje oči pred prav vsakim argumentom deterministov in nojevsko tiščanje glave v pesek po vzoru teorij »pretvarjajmo se, kot da ...« človeštva prav gotovo ne bosta pripeljali daleč. Če kje, potem si moramo pri tem vprašanju naliti čistega vina in oblikovati čim trdnjši temelj človeških predstav in družbenega (pravnega) sistema. Bojazen, da bomo s tem načeli dostojanstvo in samozavest človeka, je po našem prepričanju jalovo opravičilo. Resnica je prav nasprotna: samo stvarne predstave o človeku, zakonitostih njegovega ravnanja in na tem sloneča civilizacijska zgradba lahko predstavljajo zanesljivo in trajno garancijo za nadaljnji razvoj dobrobiti človeštva. Ne nazadnje nas številni preučevalci človeške duše opozarjajo na to, da človeka vodi pot do svobode samo prek spoznavanja naravnih in družbenih silnic, ki delujejo nanj izza njegovega hrbta. Človekova moč v boju z zakoni narave in determinacijo okolja leži prav v širjenju zavesti o pogojih in zakonitostih svoje eksistence. ¹⁰

Za doseg te ciljev je na prvem mestu nujno, da človek preseže aksiomatično gotovost, ki čez in čez obvladuje njegovo percepcijo lastne svobode, in si drzne zavzeti bolj kritičen in stvarnejši odnos do svoje »sposobnosti upravljanja« z lastnim življenjem. Pri tako občutljivi in za človeka tako usodni tematici, kot je problem liberum arbitriae, je to gotovo vse prej kot lahko. Človeka po eni strani vse prehitro premamijo različne poceni *libertatne teorije*, ¹¹ preprosto zato, ker služijo njegovim samovšečnim in napuhnjenim vizijam o »vsemogočnosti in popolnosti« lastnega bitja. Po drugi strani postajajo za zahodnega človeka – živečega v svetu cvetočega kapitalizma in liberalizma, kjer je na pohodu trend večanja odgovornosti posameznika za lastno eksistenco – *a priori* privlačne različne deterministične in zlasti fatalistične ideologije, ki posameznika razbremenjujejo teže odgovornosti za svoje življenje in mu omogočajo njen prenos na vsemogočne »nadnaravne sile«.

Naloga iskalcev odgovora na vprašanje človeške svobode je očitno zelo težavna. Vendar pa to ne sme biti opravičilo zato, da ne bi pozorno prisluhnili argumentom ene in druge strani, jih kritično pretehtali in končno *sine ira et studio* strnili v zaključek. Pri tem naj nam bo v svarilo in vodilo misel neprekosljivega antičnega filozofa Aristotela: »*Amicus Plato, sed magis amica veritas!*« ¹²

⁷ Vaihinger, cit. iz Guss (2002), str. 28

⁸ Roxin, cit. iz Guss (2002), str. 28

⁹ Rohracherm, cit. iz Guss (2002), str. 28

¹⁰ Podobno je stališče številnih znanih filozofov in psihologov, kot so npr. Spinoza, Freud, Marx, Fromm in podobni. Na to usodno spoznanje nas opominja tudi Biblija – prerok Janez v Novi zavezi takole razodeva Jezusove besede človeku: »In spoznali boste resnico in resnica vas bo osvobodila.« (Janez, VIII–XXXII)

¹¹ Gre za teorije, ki zagovarjajo obstoj svobodne volje. V širšem smislu govorimo o teorijah indeterminizma.

¹² »Platon mi je prijatelj, a še večja prijateljica mi je resnica.« Aristoteles, *Ethica Nicomachea* 1, 4

V sklepnem delu našega diskurza iščemo odgovor na vprašanje, zakaj večtisoletni napor najrazličnejših mislecev človeštva niso dokončno in enoznačno razkrili misterija svobodne volje, in se ne nazadnje sprašujemo o odnosu modernih pravnih sistemov do svoje temeljne predpostavke – svobodne volje.

Ahilova peta tradicionalnih diskurzov o svobodni volji

Le kdo bi lahko stehal vso množino črnih, ki je bila prelita na rovaš problema svobodne volje, in kdo bi si upal prešteti vse brezštevilne ume, ki so skušali priti do dna tej prastari dilemi človeštva? Ob sprehodu skozi »knjižnico« zgodovine človeške misli je moč zaslediti celo goro monografij, publikacij, članov in literarnih del, ki se lotevajo vprašanja svobodne volje.¹³ O njem so z večjo ali manjšo prepričljivostjo modrovali pripadniki najrazličnejših znanstvenih disciplin – od filozofov, teologov, fizikov, psihologov, sociologov in ne nazadnje pravnikov. Človekova (ne)moč nad lastno usodo ni nič manj burila duhov številnih literatov, ki so s pomočjo jezika umetnosti skušali posredovati svoje poglede na vprašanje človeške svobode. Med najznamenitejše tovrstne prikaze sodi kulturni roman M. F. Dostojevskega »Zločin in kazen«, v katerem se glavni junak Razkolnikov muči z znamenito ničejansko dilemo: ali pripada izbrancem, ki so popolni gospodarji svoje usode, ali pa je zgolj ena izmed mnogih ovac, ki morajo ubogljivo slediti čredi. Iz slovenskega literarnega miljeja lahko izpostavimo Frana Govekarja. Ta nas v svojem romanu »V krvi« opominja na vpliv dednosti na človeški značaj in usodo posameznika.¹⁴ Konec koncev moramo priznati, da se domala vsak izmed nas kdaj pa kdaj sprašuje o (ne)moči lastne volje in toži nad bridkostjo »brezimnih kozmičnih sil«, ki se pogosto tako brezsrčno poigrava z njegovo usodo in ga prizadenejo z naravno katastrofo, nesrečo, boleznijo ali izgubo ljubljene osebe.

Že večkrat smo poudarili, da dozdajšnji razpravi ni uspelo ponuditi enotnega in nedvoumnega odgovora na vprašanje, ki ga uteleša uganka človeške svobode. Kljub več tisoč let dolgi zgodovini diskusij ostajajo branitelji svobodne volje (deterministi) in njihovi zagrizeni nasprotniki (indeterministi) vsak trdno na svojem bregu. Več kot na mestu je zato vprašanje o vzrokih za tako velika nesoglasja med preučevalci svobodne volje.

¹³ Tako je samo v angleškem jeziku v zadnjem desetletju izšlo najmanj dva ducata znanstvenih monografij na to temo; Cf. Jager (2006), str. 144

¹⁴ Cf. Milenković, Leposlovje in kriminologija (2005), passim.

Sam med poglavitne vzroke štejem predvsem različno tolmačenje termina, ki predstavlja izhodišče in obenem srčiko našega diskurza – pojem »svobodne volje«.¹⁵ Od razumevanja in opredelitve pojma *svobodne volje* sta namreč usodno odvisna barva in ton prav vsake razprave o človeški svobodi. V tem smislu bi lahko dejali, da *jabolko spora (in)deterministov ni toliko v tem, ali svobodna volja obstaja ali ne, temveč tem bolj v tem, kaj pod izrazom »svobodna volja« sploh razumeti*. Med klasičnimi avtorji prevladujejo teze, ki skušajo fenomen svobodne volje zaobjeti z izrazito posplošenimi in abstrahiranimi opredelitvami. Paradigmatične so npr. definicije svobode v smislu »odsotnosti vsega, kar preprečuje ali ovira pri izvedbi hotenega ravnanja«¹⁶ ali pa kot »sposobnost človeka, da lahko izbira med alternativami in ravna drugače, kot je ravnal v preteklosti«. Na slednjo definicijo, ki je znana kot t. i. »načelo alternativnih možnosti«, se sklicuje tudi sodobno kazensko pravo in nanjo opira enega svojih nosilnih stebrov, tj. koncept krivdne odgovornosti. Kot pravi znani nemški kazenskopravni teoretik Kurt Guss, lahko kazenski sodnik spozna domnevnega storilca kaznivega dejanja za krivega samo v primeru, če bi bil ta v kritičnem trenutku lahko ravnal drugače, tj. opustil izvršitev delikta.¹⁷

Avtor pričujoče razprave izraža veliko mero skepse do tovrstnih »hiperabstraktnih«, v oblakih plavajočih opredelitev svobode. V primeru sklicevanja na »obstoje alternativnih možnosti« gre za hipotetično (disfunkcionalno) vprašanje *par excellence*, ki se izmika prav vsaki možnosti zanesljivega dokazovanja in je kot tako v celoti nepreverljivo. Kako naj vendarle z gotovostjo ugotovimo, da bi se lahko nekdo glede nekega svojega preteklega dejanja odločil drugače, kot se je? Potovanje v preteklost zaenkrat ni mogoče. Prav tako nemogoč je neposreden vpogled v neskončno zapleteno konstelacijo silnic notranjosti človeka – nosilca izbire, ki vodijo do odločitve za neko dejanje ali proti njemu.

Dozdajšnja diskusija o svobodni volji spominja v tem risu na *circulus vitiosus*, v katerem brezciljno tavajo vsi brezšte-

¹⁵ Seveda je poleg omenjenega še vrsta drugih razlogov, ki stojijo na poti k oblikovanju enotnega in konsistentnega pogleda na problem *liberum arbitriae*. Med njimi naj omenim npr.: nagnjenost k preveč posplošeni in abstrahirani razpravi, ki ne upošteva izsledkov eksperimentalnih znanosti o zakonitostih človeškega ravnanja; neupoštevanje potrebe po multidisciplinarni (sintetični) obravnavi problema; strogo dualistično (polarno) razumevanje problema svobodne volje, namesto da bi se govorilo o različnih stopnjah teženj, ki nastopajo pri posamezniku; nedosledno razlikovanje med zakonitostmi nežive, žive in »poduhovljene« narave; velikansko »breme« političnih, ideoloških in etičnih interesov, katerih vplivu so ob preučevanju svobode človeka v izdatni meri izpostavljeni avtorji razprav itn. C.f.: Fromm (1987), passim.

¹⁶ Schopenhauer (1996), passim.

¹⁷ C.f. Guss (2003), str. 13

vilni preučevalci svobodne volje in bijejo »papirnato vojno«, ki ji ni videti ne konca ne kraja. Si je glede na dano situacijo sploh mogoče obetati, da bomo v dogledni prihodnosti dobili dokončno in enoznačno znanstveno razlago problema človeške svobode? Ali pa se bodo konec koncev izkazale za resnične preroške besede Helvetiusa, ki je že v XVIII. stoletju dejal »La liberté est un mystère.«¹⁸? Najsibo tako ali drugače, vprašanje svobodne volje ostaja temeljni kamen in izhodiščna predpostavka sodobnih normativnih sistemov. V poslednjih vrsticah naše razprave bomo zato nanj skušali pogledati skozi oči Iustitiae. Predvsem nas bo zanimalo, kaj pravkar orisana »pat pozicija« v sporu med (in)deterministi pomeni za sodobno pravo in obstoječo družbeno ureditev. Je prav, da pravni sistemi še naprej brezkompromisno vztrajajo pri ideji »popolnoma svobodne osebe, ki v celoti odgovarja za svoje ravnanje« in si zatiskajo oči pred brezštevilnimi spoznanji drugih družboslovnih in prirodoslovnih ved, ki vzbujajo resne dvome o resničnosti tovrstne hipoteze? Ali pa je vendarle že napočil čas, da tudi pravniki prisluhnemo številnim omenjenim argumentom deterministov in tudi v svetu jusa namenimo večjo pozornost vsem biološkim in psihosocialnim silnicam, ki mimo naše volje prav tako (bolj ali manj usodno) zaznamujejo naše odločitve?

Sodobno pravo in (ne)svobodna volja: čas za »prevrednotenje« nosilnega mostu obstoječih pravnih sistemov?

Sodobno pravo in njegovi predstavniki so se v zadnjem času znašli in nadvse nezavidljivem položaju. Ljudje in javnost od pravnikov pričakujejo, da bodo rešili domala vse brezštevilne težave in krivice, ki se pojavljajo v našem vsakdanjem življenju in pestijo sodobnega človeka. Če se v skupnosti npr. pojavi problem čezmernega uživanja alkohola, preprosto sprejmemo predpis o omejevanju njegove konzumacije; ob porastu nasilja in nestrpnosti v družinskih skupnostih pričakujemo »čudežno rešitev« problema s sprejetjem zakona o preprečevanju nasilja v družinah itn. Za postmoderne zahodne družbene ureditve je paradigmatična »hiperinflacija« predpisov na vseh področjih življenjske resničnosti. Deklarirani »višji cilji«, ki jih zasledujejo ti predpisi, so brez dvoma vse hvale vredni: preprečevanje (potencialno) nevarnih interesnih konfliktov v družbi, zagotavljanje pravičnosti v medčloveških odnosih, skrb za dostojanstvo posameznika itn. A kaj ko je več kot očitno, da se pravnemu sistemu s tovrstnimi cilji nalaga »breme«, ki mu sam ni in mu nikoli ne more biti kos. Na ta način v bistvu samo »bezamo reko«, namesto da bi se lotili iskanja re-

šitev pri njenem izviru. Še najbolj nejeveren in skeptičen čitatelj pričujočih vrstic se bo moral strinjati z ugotovitvijo, da so sodobni pravni redi v številnih pogledih nadvse šepavi v svoji učinkovitosti. Samo pomislimo na to, kako veliko število – sicer dobronamernih – pravnih predpisov ostaja »mrtva črka na papirju«, ali pa na to, koliko (upravičenih) klicev po pravici med nami nikoli ni uslišanih. Kljub temu da vsi prav dobro poznamo to resno »bolezen« sodobnega prava, se nihče (ali pa sila redki!) sprašujejo o njenih pravih vzrokih. Zdi se, da je vse bolj razširjeno poenostavljeno mnenje, da so za takšno situacijo krivi izključno pravniki, ki da premalo in slabo delajo ter skrbijo zgolj za uresničevanje lastnih interesov. Seveda je tudi v tej ugotovitvi »zrno resnice«, a sam menim, da se poglobitveni razlogi skrivajo nekje drugje in veliko globlje.

Ljudje vse prepogosto pozabljam o dejstvo, da je pravo konstrukt – umetni izdelek človeškega duha, ki s svojimi izvornimi idejami »dobrega in pravičnega«¹⁹ naposled izzveneva v bolj ali manj posrečenih črkah zakona. Pred njim in za njim pa kot njegov končni smoter vselej stoji *človek*: z vsemi svojimi krepostmi in slabostmi, ki mu kot take o(ne)mogočajo izvrševati imperative zakona in svoje vesti. Morebiti je *liberum arbitri-ae* prav najpomembnejša izmed teh in morebiti je treba prav človekovi »(ne)zmožnosti za svobodno sprejemanje odločitev« iskati enega poglobitvenih vzrokov za vse šibkejšo primarno učinkovitost pravnih pravil sodobnega jusa.²⁰ Sodobni normativni sistemi z nekaterimi redkimi izjemami in instituti, kot so npr. opredelitev poslovne in deliktne sposobnosti v civilnem pravu ali pa možnost sklicevanja na prištevnost in bistveno zmanjšano prištevnost znotraj kazenskega prava, pojmujejo svobodno voljo kot apriorno in absolutno kategorijo.

¹⁹ Primerjaj z znamenito latinsko maksimo Ulpijana »Ius est ars boni et aequi.«, ki se še dandanes v svetu Iustitiae rada pogosto navaja.

²⁰ »Primarna učinkovitost pravnih pravil« pomeni, da pravni subjekti (fizične in pravne osebe) soglašajo z vsebino zapovedi, prepovedi in dovoljenj, ki jih nanje naslavlja pravo, in se jim prostovoljno podrejujejo. V nasprotju s tem se »sekundarna učinkovitost prava« zagotavlja na podlagi uporabe prisilnih sredstev (opominov, glob, fizične sile itn.), s katerimi se subjekte prisili k spoštovanju pravnih norm. Tendence razvoja zadnjih let kažejo na to, da dajejo sodobne države vse večjo težo prisilnim mehanizmom in represivni funkciji prava. A zdi se, da na ta način zgolj gasimo požar, na drugi strani pa zanemarjamo vzroke, ki so pripeljali do njega. Uvideti moramo žalostno resnico, da tipičen državljan današnjega časa ne da kaj prida na pravo in njegov ugled. Nasprotno: zdi se, da je prav groteskno »odtujen« od pravnih pravil svoje skupnosti in družbenih vrednot, iz katerih bi naj ta izhajala. V pravu in državi pogosto vidi zlovoljnega omejevalca svoje svobode in podobo sebičnega tirana, ki je v »vojni« s posameznikom in ga je zato treba poskusiti na vsakem koraku izigrati. Le kako naj tak človek še verjame v resničnost starorimske maksime »Hominem causa ius omne constitutum« (Vse pravo obstaja zavoljo ljudi., op. avtorja) in po svoji volji sprejme pravila, ki mu jih nalaga družbena ureditev?

¹⁸ »Svoboda je misterij.« Helvetius, cit. po: Schopenhauer, Izbor iz spisov (1996), str. 1

V očeh sodnika je prav vsak človek sposoben v enaki meri svobodno izbirati med dobrim in zlim in po svoji volji sprejemati odločitve za neko dejanje ali proti njemu. Podedovane lastnosti in negativni vplivi okolja na razvoj zločinske narave obdolženca npr. sodnika v kazenskem postopku ne zanimajo prav dosti.

V kričečem nasprotju s to idejno zasnovano modernega prava nas številni izsledki sodobnih znanosti (nekaj izmed teh smo omenili tudi v pričujočem prispevku – glej supra!) opozarjajo na pomen kolosalne množice bioloških in psihosocialnih dejavnikov, ki na pomemben način sooblikujejo osebnost posameznika in s tem vplivajo na vsebino njegove volje. Če samo pomislimo na to, da so domala vse pomembne stvari v našem življenju – kdaj smo rojeni, katerim staršem, v katero kulturo, s kakšno mentalno in konstitucijsko dediščino, ali smo ljubljani ali zavrjnjeni, moški ali ženska, naš značaj, naši talenti – določene z dejavniki, ki ležijo onstran našega nadzora, moramo vsem deterministom, hočeš nočeš, priznati vsaj to, da dejansko obstaja zelo omejen manevrski prostor za utemeljevanje »svobodne volje« človeka. Veliko vprašanje je zato, kako dolgo se bodo sodobni pravni redi še lahko oklepali klasičnega modela »svobodne in odgovorne osebe« ter ignorirali vsa omenjena spoznanja deterministov.

Seveda si ni mogoče zamišljati obstoja modernega prava in življenja v sodobnih družbah brez načelne pripoznavne sposobnosti človeka, da svobodno izbira in nosi odgovornost za svoje odločitve. A gotovo bi veljalo razmisliti o tem, na kakšen način bi lahko pravni sistem in družbena organizacija *in largo sensu* pozitivno vplivali na paleto silnic, ki več kot očitno (so)-določajo vsebino človeškega hotenja. V mislih imamo predvsem različne dejavnike okolja, kot so vzgoja, izobraževalni sistemi, kulturne vrednote in običaji, narava ekonomskega in pravnega sistema itn., na katere bi človek z ustreznim preoblikovanjem posamičnih družbenih podsistemov najverjetneje lahko vplival. To bi seveda pomenilo korenito »prevrednotenje« nosilnih temeljev sodobne družbe, kar presega domet prava kot takega in zahteva angažma družbe kot celote.

Kot nekje pravi znameniti slovenski psiholog in humanist Anton Trstenjak, je napredek kulture in civilizacije mogoče izraziti kot postopen napredek svobodne volje. Na vprašanje, ali je sodobni človek na trenutni stopnji svoje geneze dozorel za naslednji razvojni korak v smeri bitja, ki je »resničen gospodar svoje usode« in ki se je sposobno svobodno odločati za »dobro in pravično«, ni mogoče podati zanesljivega odgovora. Pogled pod tančico, ki zastira rešitev te velike enigme, nam bo kakopak lahko dokončno razkrila zgolj in samo prihodnost.

Literatura:

1. Fromm, E. (1987). **Človekovo srce**: Njegov demon dobrega in zla. Ljubljana, Državna založba Slovenije.
2. Guss, K. (2002). **Willensfreiheit - Beruht das deutsche Strafrecht auf einer Illusion?** Borgentreich, Guss.
3. Milenković, M. (2005). **Leposlovje in kriminologija**. Ljubljana, Cankarjeva založba.
4. Musek, J., Pečjak, V. (2001). **Psihologija**. Ljubljana, Educy.
5. Jager, M. (2006). O predpostavki človekove svobodne volje v kazenskem pravu in kriminologiji. **Revija za kriminalistiko in kriminologijo**, 57, št. 2, str. 143–153
6. Rot, N. (1973). **Obča psihologija**. Ljubljana, Mladinska knjiga.
7. Schopenhauer, A. (1996). **Izbor iz spisov**. Maribor, Inter – kulturo.
8. Schopenhauer, A. (1992). **O slobodi volje**. Novi sad, Svetovi.
9. Šuster, D. (2007). **O svobodni volji**. Maribor, Aristej (Zbirka Dialogi).
10. Trstenjak, A. (1968). **Hoja za človekom**. Celje, Mohorjeva družba.
11. Zakelšek, M. (2008). **Svobodna volja – med metafizično iluzijo in resničnim človeškim potencialom**. Diplomsko delo. Ljubljana, Pravna fakulteta.

(Un)free will – the essential question of human existence and »primeval source« of troubles within contemporary normative systems

Mitja Zakelšek, LL.B., The Superior Court of Ljubljana, Ljubljana, Slovenia

The author presents a mystery that has long been occupying human minds and which represents one of the most essential questions of human existence. Can a person behave according to his will and reach decisions in a free manner, or is his behaviour inevitably set in advance by physical laws and endless chains of causes and consequences, which lie beyond any possibility of human impact? We are dealing with a dilemma that is the main subject of the eternal dispute between *determinists* (opponents of free will) and *indeterminists* (defenders of free will). In common language, we are discussing an issue that is widely known as the problem of »the power of human beings in the combat with all-embracing *fate*«. The author first questions the sense of repeatedly opening discussion on this age-old dilemma. At the same time, he points out the fatality of a need to create a factual and objective basis for all modern social settlements that - at the current point of their evolution - fail to deal with the growing power of arguments from determinists. The author then describes some significant weak points of traditional debates about *liberum arbitriae*. In the next part of the article, he reasons about the question of how long jurists will be able to maintain the dogma of human beings as »absolute masters of their fate« and, finally, tries to highlight the (critical) meaning of our attention to various natural and social limitations of human freedom for the efficiency of modern legal systems.

Key words: human behaviour, free will, determinism, philosophy, law, legal norms

UDC: 159.947.2 : 340.13